

TÖRTÉNETIRÁSUNK IRODALMA

Divatossá lett az újabb korban a történeti kútfőkről könyveket írni. Franciaország egyik nagy történésze nemzete történetiróit így ismertette meg. Palacki, Csehország történelme megírója, mielőtt nehéz nagy munkájához fogott volna, a cseh történeti kútfők felett, kritikai szemlét egy egész könyvben állítá össze, minek azon eredménye lőn, hogy munkája megírását nemzete védelme alatt folytathatá, minek ismét azon szerencsés eredménye lőn, hogy a nemzet által lelkesített történész nemzetét megdicsőíté... A magyar nemzet történeti szintén megérdemelnék egy tűzetes ismertetést, míg Erdélyről, mint az anyahon kiegészítő részéről, külön adni háládatlan gondolat volna.

A mit én hozok, az nem tűzetes szemle, nem íróink életrata, még csak kútfőink teljes lajstroma sem: hanem inkább csak a hála adója hazánkfiainak azon öröktiszteletre méltó koszorújának, kik mint egykorú írók, vagy későbbi buvárok, e nehéz munka összeállítására nekem, s tisztázására az utókornak annyi nemes szolgálatot tettek hazájok iránt.

Töredékes a mit hozok, mert történet íróink s buváraink száma egész sereg, kútfőink halmaza egész könyvtár. S csak czimeik teljes felsorolása lapokat töltene ¹⁾.

¹⁾ Történetírásaink lajstromát összeállítva lásd: Schmeizel, Principatus Transilvaniae című kézirati munkájában; (Teleki könyvtár. 7–20 l.); Ugyan e könyvtár Collectanea Ungarica cz. gyűjteménye (fol. 1028 sz.) elején; e könyvtár Cathalogusa 86–94. l. Magyar nyelvemlék Társaság munkái. Szeged 1706 I. 191–204 l. Haner, Das königliche Siebenbürgen. Erlangen 1763 6–13 l. Különösen Benkő József összeállítását, mit előbb a Hon és Külföld 1842, 40. száma, később az Új Magyar Múzeum 1853 V. füzeté közölt sat. sat.

Legrégibb kútfőink.

Hazánk őskora, mint minden nemzeté, homályban borong. A XII. századig, benn élt történést még nem ismerünk. Mit a legrégibb időkről tudunk, azt idegen hatalmakkali érintkezéseinknek köszönhetjük. Hellás írói, mint Herodot, csak érintenek; a rómaiak, mint Dio Cassius, már emlitenek; a byzánccziak, mint Constantinus P. (949 tájt) már kútfők a magyarok első századaira. Mignem az utolsókkal csak nem egy időben, megszólal első ismeretes történészünk:

A n o n y m u s, vagyis Béla király névtelen jegyzője, ki a magyarok bejöveteleit s vezéreink korát írta le, a XII. században. Ős mondáink s hagyományaink e megbecsülhetlen kis gyűjteménye eredeti példányban századokon át lappangott pergamentre írtan a bécsi cs. kir. könyvtárban, miből legelőbb a nagy kútfő-buvár, Schwandtner adta ki 1746-ban, ily czim alatt: *Anonymus Belae Regis Notarii Historia Hungarica de Septem primis Ducibus Hungariae*. Azota több kiadást nyert, sőt magyarra fordítva is megjelent¹⁾. Utána jő:

Kézai Simon a XIII. század végén, IV. László király alatt. Ez is egyházi személy; krónikáját a húnoknál kezdi, s az említett király, 278-ban történt csatájánál végzi; azonban ismeretlen kezektől I. Lajos király koronázásáig (1342) van lehozva. Mind a mellett, hogy Erdélylyel még kevesebbet foglalkozik, mint előde, mind a mellett, hogy néhány iven nagy századokon szárnyal keresztül, érdeme végtelen. Ezt még hosszabbban lepte a könyvtárak pora, legelőször Horányi Elek derék történetbuvárunk hozá napfényre, ily czim alatt: *M. Simonis de Keza Presbyteri Hungari Scriptoris seculi XIII. Chronicon Hungarorum etc.* (1781) Utána:

János, küüllői esperes s fejevári prépost, képviseli a XIV. századot. Mint I. Lajos király (†1382) titoknoka, szerencsés helyzetben volt. A mit irt, Thuróczi saját munkájába vette fel; külön munkát nem képez; de azért elő-

¹⁾ Írójának Péter püspököt gondolják, II. Béla király halála után. L. felőle tüzetes nyomozódásokat Tud. gyűjt. 1824 VI. 83 l. 1832 IX. 48. l. X. 64. sat. l.

adása, mely elődeinél jóval tisztább, sok érdemet szerzett neki¹⁾

Thuróczi János, ki 1460-ban fisc. ügyvéd, 1484-ben itélőmester Magyarhonban²⁾, előadásának már terjedelmesebb alakot ad. Történelme egy részét, mi 1342-ig terjed, a felebb említett János, küüllői esperes dolgozata képezi. Az egész a magyarok őskorától kezdődik, s Turóczi azt 1464-ig hozta le. Kissé regés, de azért legvilágosabb s legbecsesebb kútfőink egyike. Több kiadást ért, a legelső 1485-ben; most leginkább Schwandtner gyűjteményében ismeretes³⁾. Czime *Chronica Hungarorum*, stb.

Bonfinius Antal a régi kor legterjedelmesebb története. I. Mátyás király fényes udvarában élt s az említett kútfők nyomán, előadásának már más alakot kíván adni, mi azonban őt gyakran szónoklatra vezeti. A legrégebb időktől kezdődik, s Ulászló király uralkodásáig, 1495-ig jön le. Erdély történetére legtöbbet jegyzett fel. Hét kiadást ért, a legelső 1543-ban. Czime: *Ant. Bonfinii Historia Pannonica, sive Hungaricarum Rerum Decades IV. et Dimidia. sat.*⁴⁾. Bonfint Heltai Gáspár magyarra fordította, bővítette s *Magyarok krónikája* cím alatt az eredetivel csaknem egy időben kiadta Kolozsvártt.

Megemlítvén a főbbeket, ismételni kívánom, hogy kisebb krónikásainkat öntudatosan mellőztem, ők is mellőzték Erdélyt. Csaknem kivételkép jelenik meg Rogerius, nagyvárad kanonok, ki *Carmen Miserabile* című munkácskájában leírván a IV. Béla király alatti (1241–3) mongoltár dulást, Erdély akkori helyzetére némely megjegyzéseket tett.

Két nevezetes történetbuvár iránt tartozik az ősidő örök méltánylással: e két derék tudós Katona István és Fejér György.

¹⁾ Könyvtárát az esztergomi főegyháznak vég hagyományozta volt. *M. Sajtó* 1856. 82. sz.

) *L. Memoria Episc. Transilv. II. III. I.*

²⁾ Minthogy Erdélyben is vannak Thurócziak, megkívánom jegyezni, hogy Thuróczi magyarhoni volt, s családja 1537-ben halt ki, Thuróczmegyében *Tud gyűjt.* 1822.

³⁾ Thuróczi kiadásáról *I. Toldi Fer. értekezését. Uj m. Muzeum* 1851. IX. f. 386. l.

⁴⁾ *L. gr. Kemény J. értekezését Bonfin élte s munkáiról. Uj m. Muzeum* 1854 mart. apr. füz.

Katona István (szül. 1732. † 1811) előbb jésuita, budai tanár, később kalocsai kanonok, *Historia Critica Hungariae* című 24 kötetes munkájában, (1783–811) nem történetet ír roppant történet tudományával, hanem azon háládatlannak mondható fáradságot vette magának, hogy a történészek hibás adatait oklevelekkel igazította helyre. Egyébaránt oly előítéletes ember, ki Szt. Erzsébetről, II. Endre leányáról, a holtak támasztását hiszi, s másokkal is el akarja hitetni, (Tom V. 502–725. l.); ki Bethlen Farkas adatait azért hozza kétség alá, mert unitárius volt (L. 1527 évhez 64 l.): ily férfi a legjobb történetbuvár lehetett, de történelmet írni, nem volt hivatva.

Fejér György (szül. 1766. † 1851) prepost, s 20 évig a pesti egyetem könyvtárnoka, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* (1829–44) című, csak a mellékleteken kívül is 40 nagy kötetre terjedő gyűjteményével, akkora szolgálatot tett történetünk mezején, mekkorát senki; oly munkát hozott napfényre, mely nélkül történetünkhez szólni többé nem lehet¹⁾.

Hogy ezen korszakban a történészek többire papok, s hogy mind latinul írtak: tán felesleges is említenem.

Erdélynek, fájdalom, külön sem *Critica Históriája*, sem *Codex diplomaticusa* nincs. Schuller Károly *Umrissé és Kritische Studien* című munkája akart volna olyszerű lenni, mint a Katonáé, de hogy mi lett, alább vissza fogunk térni. Erdély *Codex diplomaticusát* a szebeni Honbuvárlati Társulat régóta gyűjtegeti, hosszason tervezgeté, s remélni lehet, hogy a bécsi Tud. *Academia Fontes Rerum Austriacarum* című gyűjteményében, tán épp e sorokkal egyidőben látandó napvilágot; mi ha a XI. századból kétséges okmányokat hozna, a XII. században már elég bő, míg a későbbi századok sok világot ígérnek.

¹⁾ L. Életrajzát s 200 darab munkája lajstromát Új m. Muzeum 1853 VI. VII. füz.

A nemzeti fejedelmek kora kútfejei.

Oly terjedelmes térre jutottunk, hogy gondot ad, hogyan lehessen rövidben mindenről emlékezni. Történéseink, krónikásaink pusztá lajstroma, lapokat töltene, tüzetes tárgyalásuk egész kötetünket igénybe vette volna. S miután annyit irtak róluk, nem is került volna nagy fáradságba¹⁾.

A mohácsi vész után (1526) Erdély Magyarhontól külön fejedelemséget kezd képezni, külön álló történetet nyit magának, külön történetírókat kap, kik egyelőre latinul irtanak, de később anyanyelvünket teszik a történet tolmácsává, milyenek: Borsos Sebestyén, Mikó Ferencz, Szalárdi János; Enyedi Pál, Kemény János, Rozsnyai Dávid, Cserei Mihály, Bethlen Miklós; míg a mellettök megjelenők még mind tartják a latin nyelvet. Sőt a harmadik nyelv, a német is fellép, s Miles Mátyás mellett egy sereg német krónikás igényli figyelmünket.

Ezen kor írói előszámlálásában nem gondolok helyesebb rendet, s a történetbuvárra hasznosabbat, mintha azon rendet vesszük fel, a mely renddel a történetírás mezején szavukat felemelték.

1490.

Ez évtől, mint Mátyás király halálának, s a magyar birodalom hanyatlani indulásának esztendejétől többen kezdék előadásukat. Ilyenek:

Istvánfi Miklós (szül. 1538 † 1615). Írását itt kezdi, s 1605-ig bozza le, vén korában írható, hosszas szolgálatai

¹⁾ A mennyire eszünkbe jut, megemlítjük a helyeket, honnan e korszak íróira meríteni lehet. Ilyenek: Siebenb. Quartalschrift VII. 347. M. nyelv-mivelő Társ. I. 222. l. Bethlen Farkas Hist. V. kötet előbeszéde, Benkőtől. Ugyan csak Benkőtől, Uj magy. Muzeum 1853 V. füz. mi azelőtt már a Hon és Külföldben is megjelent volt. Ennek kiegészítésére l. Uj m. Muzeum 1854 V. 1855. III. VI. VII. füz. Schuller, a XVI sz. kútfőkről Archiv I. l. A bécsi udv. könyvtárban lévőkről Archiv II. 3 füz. Értekezéseket, gr. Kemény és Kovács Erd. Tört. Társ. és gr. Mikótól Erd. Tört. Adatok előbeszédét. Történetirodalmunk mai állásáról Schuller K. Sitzungs Berichte d. k. Akademie d. Wissensch. 1849 XI. füz. Schuller Frigyes, Literatur Geschichte 55. st l. Erre Szilágyi Sándort, Csengeri Budapesti Szemléje. Kovács Istv. muzeumróli röp-irata 25. 28. l.

után. Mint Erdély függetlensége ellen küzdő ausztriai udvar tanácsosa, s 1581-től Magyarország alnádora természetesen, Erdély történetét egészen ellenkező szempontból fogja fel, vagy mint gyanitják, a jesuiták tettek irásán változtatást ¹⁾. Latinul irt. Első kiadása Kölnben jelent meg, 1622-ben. Ketteler őt 1718 tájáig folytatá, mi 1724-ben meg is jelent.

Somogyi Ambrus (Ambrosius Simigianus) a második: Belső-Szolnokmegye jegyzője volt, munkájának czime: „Historia Rerum Ungaricarum et Transilvanicarum ab anno 1490 usque annum 1606.” Kimeriti tartalmát. Mint mondja, Sambucus († 1584) Rudolf császár udvari historikusa, s az 1483–1552 közt élt (olasz) Jovius után irta története elejét. Irta pedig 1602-ben, mint a Básta féle zavarokban a császáriak elől Beszterczére menekült. A miknek tanuja volt, azokat világosan adja ²⁾.

Borsos Sebestyén († 1584) a harmadik ki krónikáját 1490-n kezdi. Irta 1562-ben, Marosvásárhelytt. Mind belértéke, mind terjedelme csekély, de minthogy Nagy Szabó Ferenczben folytatója akadt, övék azon dicsőség, hogy Erdélyről krónikát ők kezdték magyar nyelven írni. Szabó 1658-ig hozta le. Legelőször nyomatta gr. Mikó Imre Erdélyi Történelmi Adatok czimű gyűjteménye I. kötetében 1–168. lap.

Brutus Mihály († 1594 t.) volna a negyedik, kit 1573-ban Báthori István fejd. történésznek hozott volt Erdélybe, de Báthori halálával a bécsi udvar történetirója lett. Feladatát nem teljesítheté, mert csakis 1552-ig hozta le előadását, s az is kéziratban maradván, elcsönkult ³⁾.

1501.

Mint a végzetes század kezdete s kiindulási pontja egy történészünknek, és ez

Miles Mátyás († 1686) szebeni tanácsos, ki „Siebenbürgischer Würg-Engel” czimmal, német nyelven egy kö-

¹⁾ Hitelessége ellen többen felszólaltak már. L. Tud. gyűjtemény 1829. X. 4. 6–7. I. 1831. III. 41. I.

²⁾ Életéhez l. Eder kiadása előbeszédét.

³⁾ Brutus életét l. Tudományos gyűjtemény 1821 VII. füzet. Eder Sche saeushoz 272. I. Wolf Berth. V. 4. I. Nemz. Társ. 1840 II. 21. sz.

tetben egy századot irt le 1501–1600-ig. Több, merőben csak általa feljegyzett adatot hoz, melyek közül főleg azok, mik korához közelebb esnek, becsesek ¹⁾). Még életében kinyomatá Szebenben, 1670-ben.

1526.

Mohács e véres napját ismét három történészünk vette sarkkövül. Az első

Szamosközi István, a fejevári káptalan levélkeszítője, Bocskai István fejd. történésze. Fájdalom, e ritka készülettel s latinsággal irt munka nagy része elveszett. De ha igaz, mit sokan gyanítanak, hogy Bethlen Farkas Szamosközit felhasználta, úgy hazájának tett fáradozása még is reánk maradt. Czime volt: Steph. Szamosközi Rerum Hungaricarum Pentades VII. Bocskai végrendeletében kinyomatására pénzt hagyott, még se nyomtatott ki. Minden esetre ő Erdély önálló történetének alapítója ²⁾).

Bethlen Farkasnak († 1679) I. Apaffi M. fejd. oly korán elhalt cancellárának jutott a szerencse, hogy Erdély történetirői közt az első helyen említették. A mohácsi vésztől 1609-ig hozhatá le nagyszerű művét, mely hat kötetre megy. Előadása oly könnyű és ildomos, hogyha történetünket haláláig folytatja, büszkék lehetünk volna a nemz. fejedelmek történetére. Legelőbb testvére Elek kezdé nyomtatni 1687-ben, később Szebenben látott napvilágot 1780–93-ban ³⁾).

Szalárdi János (szül. Szalárdon 1601. † 1666) I. Rákóczi György titoknoka, később a kolosmonostori káptalan levéltárnoka a harmadik, ki Mohácsnál kezdi meg. A harmadik itt is magyar nyelven irt. Czime: Siralmas magyar krónikának VIII. könyvei, melyeket a következő posteritásnak megirt Szalárdi János 1662-ben... mint a mely évig kiterjed. Szel-

¹⁾ L. Eder. Felmerhez 167. l.

²⁾ L. Benköt róla, Wolf de Bethlen Tom. V. előbeszédében 10–17. l.

³⁾ Soter György, Felmer Márton e munkát Grondszki Sámuel és Vengierski lengyel menekülteknek tulajdonítják, azon okból, hogy hivatalok mellett, keveset élt férfi ennyit nem irhatott. De Bethlen F. előbeszédében száraz irmodorát kevés iskoláztatásával menti, hogy Grondzki segéde volt, arra okot ad hinnünk az, hogy tőle e munkának kivonatát bírjuk, kéziratban mely 1663-ig terjed. (Teleki Theka 1468. sz.)

lemét vége jellemzi, hol szól: Feltámad még egyszer setéségből a mi világosságunk... és támaszt még az ur isten magunk közül, a kik romlás építőinek fognak neveztetni... A terjedelmes mű egész korunkig kéziratban hevert. Eredetije gr. Kemény József gyűjteményében, csak 1855-ben jelent meg a Nemzeti Könyvtárban Pesten ¹⁾).

1541.

Zápolya János király halálától, s Erdély tökéletes különválása kezdetétől két kútfőnk indul ki. Egyike

Forgács Ferencz, váradi püspök († 1576), melynek ugyan csak czimét hordá, minthogy püspökségét Erdély birta, ő pedig az udvarral tartott. Végre ott megharagudt s Erdélybe jött, s itt fejd. cancellár lett. Leirta János Zsigmond korát, (1541–71) katolikus papi éles tollal. Hosszason maradt kéziratban, mignem Kassán 1784-ben megjelent, melyet egy 1805-ben eszközölt kiadás is követett.

Schesaeus Keresztély, lutheránus pap († 1585) éppen azon kort írta le, melyet Forgács. Mind kettő latinul írt, még pedig Sch. versekben. Czime „Ruinae Pannonicae,” melyet legelőször maga adott ki, 1571-ben.

Másodszor Eder Jós. Károly adá ki Szebenben, 1797-ben, oly jegyzetekkel, melyek a szöveg folyékony de minden költői emelkedetség nélküli becsét megkétszerezik ²⁾.

1576.

Báthori István lengyel királyságba lépte évétől:

Kemény János fejdelem (szül. 1607. † 1662) kezdi életiratát, de csak is 1648-ig hozza le, I. Rákoczi Gy. fejd. haláláig. Magyarul ír, de minthogy tatárabságában írja, csak is visszaemlékezések. Sokáig hevert kéziratban, mignem Rummy Károly „Monumenta Hungarica” czimű gyűjteménye II. és III. kötetében kiadta, 1816-ban. Méltóbb kiadását 1856-ban Szalai László eszközölte Pesten, a gr. Kemény Sámuel által birt eredeti kéziratból.

¹⁾ L. gr. Kemény József adatait Szalárdi életéhez. Uj magy. Muzeum 1855. V. f. 233–250. l.

²⁾ L. Eder Előbeszédét.

1594.

A török és német párt nyílt küzdelme kezdete is epochát képez egy pár történésznél. Mikó Ferencz (szül. 1584. † 1635) Bethlen Gábor fejd. kedves embere, főkomornyikja, s Bradenburgi Katalin kincstárnoka is meg akarta írni saját korát, mit Báthori Zsigmond terrorismusával kezdett ¹⁾. Ugy látszik ő sem hajthatá végre feltett szándékát, mert csak is 1612-ig folytató. Eredetileg czime: Erdélyországának siralmas változásai, melyeket leirt hidvégi Mikó Ferencz. Ezt Benkő J. azon példányból, melyet Mikó Bethlen Gábor fejd. számára iratott le, lemásolván, többekkel ki akarta adni; de csak is Szilágyi Ferencz által kiadott Klió III. kötetében 1836-ban kezdé napvilágot látni, de itt is megszakadt, minthogy a Klió folyamával ennek folytatása is megállta, s csak is 1607-ig jött ki.

Böjti Gáspár, 1624 körül, tizenkét könyvben kezdete megírni Bethlen Gábor fejd. korát, sok készüllettel, latinul. Ebből azonban csak is három könyv jelent meg, mely éppen azon kort foglalja magába, melyet előde is leirt. Ezt Engel János Keresztély Monumenta Ungarica czimű gyűjteményében adá ki, 1809-ben, 236–444. l.

Fájdalom épen legnagyobb fejdelmünk, Bethlen Gábor felléptével hallgatnak el történetiróink, míg a mult században rendszeren hét s János Zs. alatt kilencz kútfőnk van: Bethlen G. s I. Rákóczi oly nevezetes korára csak is három (Nagy-Szabó, Szalárdi és Kemény János). Bethlen Gábor korára nézve azonban Pray György sokat segített, kiadván azon kor leveleit, ily czim alatt: Gab. Bethl. Principatus Transilvaniae Coaevs Documentis Illustratus. Pest 1816.

1629.

Ez év Bethlen Gábor fejd. halála éve. Bethlen János, cancellár (szül. 1613 † 1678), vette egyik kiindulásul Bethlen Gábor halála évét. Mit sajtó útján birunk, 1663-ig terjed, mint a mit Szebenben azon évben ki is adott volt. Több kiadást ért. Tröster németre fordítva adta ki 1666-ban. Kemény

¹⁾ Életéhez l. gr. Kemény Józseftől Uj magy. Muzeum 1854 I. füzet 50-61. l.

török párti ember. A Rákócziak ellen szenvedélyesen tulszígorgu. Utolsó deák egykoru írónk, utolsó egyszersmind mint történetíró, mert a kor olylyá változott, hogy utána csak emlékirók jelennek meg. Ezek egyike:

Cserei Mihály, (szül. 1667. † 1756) leggeniálisabb előadásu magyar írónk. Emlékirata Apaffi fejdelemségével, 1661-ben nyilik meg, s a Rákóczi forradalom végével, 1711-ben végződik. Mint Rákóczi előli menekült kezdte írni 1709-ben, Brassóban. Minden pártoskodása mellett, székely egyenes-szívűsége annyira megnyerte olvasóit, hogy már Benkő idejéig, mint írja, legalább háromszáz másolatban keringett. Mignem először az, „Ujabb nemzeti könyvtár” füzetei közt, Pesten 1852-ben, kevés kihagyásokkal csak ugyan megjelent. Cserei ezenkívül még jegyzeteket hagyott hátra, mit majdnem haláláig folytatott; ma is kézirat, s az unitáriusok főtanodája könyvtárában őriztetik¹).

Gr. Bethlen Miklóst, a cancellart kell még megemlitenünk, ki magáról s koráról egy hasonló vaskos kötetet hagyott fenn, A mű 1642-nél kezdődik ugyan, de a hazai történetekre csak is a IV. résznél, 1673-tól, kezd érdekessé lenni. 1710-ig hozta le, ausztriai rabságában. E korig csak kéziratban birtuk, a kiadás érdeme Szalay Lászlóé, ki az első kötetet Pesten 1858-ban kiadta.

Az emlékiratok e kori cyclusát Tököli Imre három és Rákóczi Ferencz hat kötetes emlékirata fejezi be, franczia nyelven.

Kisebb krónikásaink szintén figyelmet érdemelnek. Mint

Rozsnyai Dávid, I. Apafi portai tolmácsa († 1718). A portáról 1669-ben jön haza, hol török kéziratok nyomán egy nem nagy, de becses iratot szerkesztett össze, mi még kéziratban hever²); ilyen:

Gr. Kálnoki Sámnel, udv. cancellár († 1706), ki Pethő Gergely krónikáját folytatólag, 1626-tól 1702-ig, sok

¹) L. e jegyzőkönyv ismertetését. Uj m. Muzeum 1853 I. 46. l.

²) Felső M.-or.Minerva. 1825 60. l.

apró érdekes jegyzetet hoz Erdélyre, r. kath. szellemben. Spangar jesuita folytatásával 1734-ben, Kassán, jelent meg.

Ilyeneknek oly bőviben vagyunk, hogy egész lajstromot lehetne rólok összeállítani, mint többen kísértették is ¹⁾.

Kútfőink kiadói s kiadásai.

Ennyi kiadatlan, vagy ritkává vált kútfőt látva, már a mult század végén többen azon gondolatra jöttek, hogy azok kiadását minden áron létesítsék.

Legelső volt ezek között Erdély ismertetésének megkezdője, Benkő József. Hangyaszorgalommal járta be a hont s másolta össze a még fennlévő magyar kéziratokat, s azokat 1782-ben, Erdélyi Históriai Szekrény czim alatt kiadni szándékozott. Szép tervét életbe léptetni nem bírta ugyan, mégis a számos másolatok fennhagyása mellett, azon érdeme is van, hogy kútfőinkről egy lajstromot, illetőleg értekezést hagyott hátra, mely előbb kéziratban, napjainkban pedig már nyomtatásban a legjobb utmutatóul szolgál ²⁾.

Mi Benkőnek nem sikerült, azt pár tized mulva egy e végre alakult társulat, kezdé foganasítani, mely gr. Bánfi György akkori főkörmányzó pártfogása alatt kéziratok s ritkult könyvek kiadását tűzvén egyik céljául, szerencsésebb volt, s a kiadást megkezdheté. Azonban e társulatnak azon hibája volt, hogy Benkőt megnyerni, s a magyar kútfők kiadatását megkezdni, vagy nem akará vagy nem tudá: s így Eder József Károly kezelése mellett, *Scriptores Rerum Transilvanicarum* czim alatt kezdtek hozzá. Első volt a már ritkává vált *Schesaeus Keresztély Ruinae Pannonicae* czimü latinversezete, mit felebb emlitem; mely után *Simigianus* (Somogyi Ambrus) Históriaja jött, 1800-ban, mely azonban az akkori háborus idők, s különösön Éder szemfájása, s bekövetkezett halála által az első kötetnél megállott.

Benkő után a magyar kútfők kiadását Kerekes Ábel,

¹⁾ Lásd őket Uj magy. Muzeum 1854 V. füz. 404. l. 1855. III. f. 186 l.

²⁾ Megjelent először Hon és Külföld 2842 42. sz. később Uj magyar Muzeum 1853 V. füz.

szászvárosi tanár kivánta volna megkísérteni, 1814-ben. *Históriai Darabok és Apróságok* czimet szánt vala gyűjteményének, melyből két kötetet rendezett volt, azonban kiadót hamar nem kapván, kora halála tervét is sirjába vitte.

Erdélyben Kerekes után gr. Bethlen Imre (II. Rákóczi György írója) próbált szerencsét. 1828-ban *Magyar Klió* czimű, hónaponként megjelenő füzeteket akart közre bocsátani; felszólítását is szétküldé: de szándéka, miként két elődeé, csak ohajtás maradt ¹⁾.

E közben Pesten Rummy Károly Gy. szerencsésebben lép fel. *Monumenta Hungarica* czim alatt köteteket indít meg, melyek II. és III-a, 1816-ban, Kemény János *Authobiographiáját* meghozá.

Hátra van még az utolsó meghiusult vállalat. *Benigni és Neugeboren*, 1830-ban, újra társulatra kivánták volna fektetni a nemes czélt, felszólítást bocsátottak közre, melyben 50 tagot kerestek 18 pftjával; alkalmasint nem kaptak, s az ők tervük is füstbement.

A fennemlített latin kútfők lehető folytatása végett, *Hochmeister* szebeni könyvtáros, kinél a két első kötet megjelent, 1839-ben egy előfizetési ívet bocsátott közre ²⁾, melyben tudtul adja, hogy a csaknem negyven év előtt félbeszakadt latin kútfők kiadását *Benigni József* vezetése mellett, folytatni kívánja. E felszólítás következménye lőn *Somogyi munkájának* II. kötete.

Ennyi bukott vállalkozás után történészeink még sem tágitottak. *Szilágyi Ferencz*, akkor kolozsvári tanár, 1832-ban *Klió* czim alatt évenként megjelenő kötetes folyóiratot kezdett meg, mely az akkor szabad tollu s szép nyelvű irónak akkora népszerűséget szerzett, hogy első kötetét kétszer nyomatá. Saját dolgozatai mellett, melyek inkább idegen tárgyúak, Erdély történetére is ki akart terjedni. Így hozta egyéb apróságok mellett, a *Mikó Ferencz*, *Brandenburgi Katalin* fejdelem kincstárnoka *Históriája* egy részét; mely azonban a három kötetre terjedt vállalattal együtt annyiban maradt.

¹⁾ L. *Uj magy. Muzeum* 1855. VII. füz. 415–25. l.

²⁾ *Lit. Anzeiger M. Ed. v. Hochmeister Buchhandlung* Nro. 14.

A bekövetkezett hallgatást Erdély legderekabb két történetbuvára, gr. Kemény József és nagyajtai Kovács István szakíták meg, kik 1837-ben Erdélyország Történeti Tára czim alatt gyűjteményt indítottak meg, mely a kútfőket velős bevezetésekkel, s felvilágosító oklevelek kíséretében kezdé hozni. Az elválásnál, 1540-nél, kezdik nyomozásaikat, mely akkora sensatiot okozott, hogy a Tudós Társaság e gyűjteményt 200 aranyos nagyjutalmára méltatá. Fájdalommal kell azonban említenünk, hogy a sokat ígérő vállalat a II. kötetel megszűnt; s csak hirtől tudjuk, hogy Kovács István a rendezett III. kötetet még mind sajtó alá kívánja hozni ¹⁾).

A kiadott két kötet, mintegy hatvan darab oklevél és törvényczikk mellett, melyek 1540 és 1613 év közt mozognak, hozta a Mindszenti Gábor naplóját, II. János Szulejmánhozi menetelét, állítólag Bánfi Gergelytől, Gálfi János ön-életiratát, Bors János krónikáját, Borsos Tamás életiratát, s török portára járását; mindezeket érdekes adatok végzik be az Báthori Gábor végpercei s Bethlen Gábor trónralépéséhez.

Gr. Kemény József ez alatt gazdag könyvtára német kútfőit is sajtó alá rendezé, s 1839 és 40-ben Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens czim alatt, Kolozsvártt, két vaskos kötetet nyomatott, melyekben tizennégy kisebb nagyobb darab van, s az 1520–1703 év közti időszakra sok becses adatot tartalmaznak.

Itt egyidőre újra szélcsend állott be, melyre a forradalom által felélesztett történelmi nyomozás mozgalma következett. A beállt némaságot e téren Toldi Ferencz, a magyar Tudós Társaság fáradhatlan titoknoka szakítá meg a Nemzeti Könyvtár újabb folytatásával. Legelső volt, mivel Erdélyt kellemesen lepte meg, Cserei Mihály kéziratban annyira elterjedt Históriaja, mely 1852-ben Pesten látott legelőbb napvilágot, még pedig igen csekély kihagyásokkal. Második volt utána Erdély részéről, másik igen nagyra becsült egykorunk, Szalárdi Siralmas krónikája.

¹⁾ L. Walter birálatát s az ellenbirálatot. Nemzeti. Társalk. 1838 I. 23–25. sat. sz.

Hogy Erdély is megtegye, mit lehet, a félbe szakadt több erdélyi vállalat folytatására egy új s a többieknél áldozat később s áldozat képesebb vállalkozó jelenik meg, gr. Mikó Imre, Erdély nyugalmazott kincstárnoka, az Erdélyi orsz. muzeum megalapítója, ki magát a politikai térről visszavonva, a muzsáknak áldozik. Erdélyi Történelmi Adatok czim alatt gyűjteményt indított meg, mely egykoru krónikásaink nagyobb munkái, s minden kötetben oklevelek mellett, apróbb dolgozatokat is hoz. Az első kötet 1855-ben jelent meg Kolozsvártt: Borsos Sebestyén krónikája, Nagy Szabó Ferencz memoráléja, Enyedi Pál énektöredéke, Toldalagi Mihály emlékirata mellett, 1545–1627 közt hoz okmányokat ¹⁾. A II. kötetet (Kolozsv. 1856) nagy részt Borsos Tamás konstantinápolyi követsége foglalja el; a többi részt néhány Athname, törvényczikk és okirat 1556–1621 között. A III. kötet (Kolozsv. 1858) főrészét hasonlóan a másodikhoz, egy krónika foglalja el, Sepsi Laczkó Máté, Lorándfi Zsuzs. őszinte tollu udv. papja krónikája, 1521–1624-ből, mely azonban inkább az újabb kort tárgyalja; melyhez függelékül néhány székelyadat, törvényczikk és okmány járult, 1546 – 1622 közti időkből.

A magyar Tudós Társaság is előlépett, s 1856-ban Történelmi bizottmányt alakított, mely Magyar Történelmi Tár czim alatt köteteket indított meg, melyek száma rövid pár év alatt már ötre szaporodott. Céljához képest, nem annyiban kútfőket hoz, mit egybeállított dolgozatokat, mégis nyerte általuk Erdély az I. kötetben gr. Rhédei László naplóját, s az igen érdekes Martinuzzianakat: a III. kötetben Grittiről s Mihály vajdáról kaptunk adatokat; a IV. ben Bethlen Gáborhoz némely okleveleket.

Három vállalat örvendezteti már Erdély történetbuvárát, mire egy negyedik is életbe lépett, mit Szalai László történészünk alapita, s 1857-ben Kemény János Authogiographiaja hibás, s fogyó félben levő kiadását újítja meg, a gr. Kemény Sámuel ur által közlött eredeti után. Egy év mulva gr. Bethlen Miklós Önéletiratát kezdé meg, első kötetje

¹⁾ L. Ismertetését Pesti Napló 1856. jan. 24. sz. Transilvania 1856 4. sz.

közrebocsátásával, mely annyival becsesebb, hogy most lát először napvilágot.

Igy, ennyi bajjal juta Erdély kútfői birtokához. Ennyit adtak már ki, s mégis annyi van, hogy a most folyamatban levő négy vállalat, a Toldié, gr. Mikóé, a m. Tudós Társaságé és Szalaié, időről időre újabb meg újabb érdekesnél érdekesebb egykoruakkal lephetik meg a sovár közönséget: mit adja az ég, hogy sokáig telessenek is.

A nagyobb szerű kútfők mellett, méltó figyelmet érdemelnek hazánk némely folyóiratai, melyek bár nem tisztán történelmieket, szinte igen sok és érdekes krónikákat, életiratokat, okleveleket s több ilyenmű dolgozatokat hoztak. Ezek vagy füzetben jelentek meg, vagy mint napi lap-melléletek láttak napvilágot.

A magyar sajtó ide tartozó füzetei: az Erdélyi Múzeum, Tud. Gyűjtemény, Felső Magy.-or. Minerva, Kovácsóczi Árpádiája, a magy. Academia Tudománytára s a most folyamban levő Muzeuma, Csengeri Budapesti Szemléje, Török Hazánkja sat.

A német sajtó e részben ritka tevékenységet fejtett ki. Első e mezőn az 1790-ben megindult, s 1801-ben megszűnt Siebenbürger Quartalschrift, melyből hét kötetet birunk, mindenik kötetet négy füzetel. Második ennek megszűntével látszék életbe lépni, ugyancsak Szebenben: Siebenb. Provincial-Blätter czim alatt, egészen az előbbi mintájára; de amannál sokkal soványabb alakban, s 1805–1824-ig csak is öt kötetet hozott.

Hosszas idő után, Schuller Károly szakítá meg az e téren hallgatást, Archiv f. d. Kenntniss v. Siebenbürgens Vorzeit und Gegenwart czimű füzetes folyóiratával, melyek első füzete 1840-ben jelent meg Szebenben; mely egy kötet életbe léptetése után, 1843-ban a Honbuvárlati egylet meginduló Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde czimű folyóiratával egygyé olvadt, s maig is foly.

E közben Brassóban egy más füzetes folyóirat keletkezett, melyet Kurz Antal, gr. Kemény József kedves embere, könyvtárának szabad használója alapított, 1844-ben, Magazin für Geschichte, Literatur und alle Denk- und Merkwürdig-

keiten Siebenbürgens, melyet gr. Kemény József különösen segélt s folyt egész 1848-ig.

Hogy a bécsi Tud. Academia nagy mérvben megjelenő Archivjai szintén hoztak czikkeket, csak megemlíteni kívánom.

A magyar írók dolgozatait részint a magyarhoni füzetes folyóiratok, részint az erdélyi lapok mellékletei hozták, s ez utolsó téren a magyar sajtó a németet túlhaladja. E lapok: A mintegy husz évet virágzott Nemzeti Társalkodó; a vele egy évben (1848) elhalt, de félannyit se élt Hon és Külföld; a forradalom után a Hétilap szinte sok becseset hozott.

Történészeink.

Mennyit hagytak hátra egykori történetíróink, mennyit fáradtak az egykoruak napfényre hozásában mult és jelen századi történetbuváraink, felmutatók. Most, midőn történészeinket kellene bemutatnunk, fájdalommal kell megvallanunk, hogy történelmünk mezején terjedelméhez képest kevés a munkás; s legalább Erdélyre nézve, napfényre kerülő adataink halmaza szaporodásával, a feldolgozás nem halad arányban, vagy is a történészek a történetbuvárokkal nem tartanak lépést.

Távol legyen a gondolat, mintha történetbuváraink bokros érdemét akarnók kicsinyelni. Ha Erdélynek akkora történészei lettek volna, mint történetbuvárai voltak: azóta Erdély klassicus történelme bár mely országgal párvonalban állana. S mégis, a hogy most állunk, be kell vallanunk, hogy történetírásunk bölcsőjében van; mert kísérleteink mind e napig csak is a hiányos vázlatok színvonalán állanak.

Mennyire haladtunk, hol állunk jelenleg, nem árt kissé után néznünk.

A történetírást mint mindenütt, nálunk is történetbuvárlat, s apró kísérletek előzték meg. A XVII. század utolsó felében felébredt s a mult század elején még nagyobb lendületet nyert történetbuvárlat, mint Magyarországon Bel, Timon, Kazi által, ugy nálunk is latin nyelven szólalt meg, s keletkeztek az Origo Occasus, Vetus és Nova Dáciák, vagy is mint később keresztelték, Mendaciák, melyek mint úttörő fel-

lépések, sok méltánylatot érdemelnek. Sőt két mult századi író, P. Szege di és Huszti, minden felekezeteskedésök mellett, hervadhatlan borostyánágot tüztek halántékaik köré. P. Szege di től többek közt birjuk: *Decreta et Vitae Regum Ungariae, qui Transilvaniam possiderunt* (Kolozsv. 1743); Huszti András pedig, ki reformatus vallását a katholikussal cserélte, a vajdákat megkisérté összeállítani, s munkája közt számos azon korbéli oklevelet gyűjtött egybe, s *Vajvodae seu Ducis Transilv. ex actis publicis et privatis* czim alatt egy maig is becses kéziratot hagyott fenn.

A mult század második felében, a Magyarhoni történetbuvárlat Dezericzki által polyáiból kibontakozván, Pray, Kátóna, Cornides virasztása mellett Magyarhon történetirata már rendszeres alakot nyer. Erdély e részben szerencsétlenebb vala. A dicső trias kortársá Benkő József ugyan óriási kutatásokat tett történetünk beomlott aknáiban, sokat írt, sokat hagyott hátra: *de Primae lineae Hist. Transilv.* czimü munkájának megírása, örökre álmai közt maradt. Mert széles ismereteit a történetbuvárlat és államisme közt úgy felforgácsolta, hogy e nemben nem birunk egyebet tőle, mint *Generalis Transilvaniája* ide tartozó kitéréseit, melyeken azonban igen látszik, hogy végső egybehasonlítást és kritikai ráspolyt, meggyengült írójuktól, már nem kaphattak.

Mit ő elhalogott, Felmer Márton luth. pap csakugyan végre hajtotta. Egy munkát hagyott hátra: *Primae Lineae Historiae Transilv. antiqui, medii et recentioris aevi* czim alatt, melynek kinyomatására Hochmeister 1779-ben felsőbb engedélyt nyert, s azt egy kötetben kinyomatta. Ehez Eder Károly József a becses munkánál becsesebb, s az egy kötetnek elég vastag munkánál még vastagabb *Observationes Criticae et pragmaticae*-ket írt a mohácsi vészig; most ketten egy kötetben kiadva forognak kezeink közt²). Felmer 1762-ig jó le; s mind a mellett, hogy inkább kézikönyv, méltánylandó becses bir. Ugyanezt ismételhetjük Eder *Observatioiról* is,

¹) Pray Supplement ad annal, veter. 101 l.

²) Eder gyűjteménye Pesten a nemz. Muzeumban van letéve. *Acta Musati nat. Hung. val I. 90–91. l.*

de azon megjegyzéssel, hogy Edert nemzete érdekei s a német eredetű királyok bámulása annyira vitte, hogy fénykorunkat, a XV. századot, s azon kor hőseit Mátyás királyt, elhallgatások, s sophisticus idézetek által annyira elferdíté, hogy ellene Kurz Antal, történetbuvárunk 1840-ben füzetet adott ki, *Nachlese* sat. czim alatt, melyben Mátyás királyt védelme alá vette ¹⁾.

A latin nyelvű kísérleteket német nyelvűek követték. E nyelven sokkal több jelent meg; de legnagyobb részét azon félszegség csökkenti, mikép olvasóiknak a szász nemzetet tekintették, s így nem annyiban részrehajlatlan történetet, mint nemzeti pártérdekeket legyező röpiratokat hoztak. A történet egyes helyeit úgy használták fel, miként azt közönségek keresett tetszése kívánta; s nézetökben támogató az, hogy az egy Ederen kívül, ki magyarul is irt, alig van a szász nemzetnek egy történetbuvára, ki a magyar nyelvet értette, s a magyar kútfőket hasznára fordította volna.

A régiebbek közt áll Lebrecht Mihály luth. pap, ki hazánk legrégebb korszakát az özönvíztől kezdve, ily czim alatt irta le: *Geschichte der aborigenen Dacischen Völker in Abend-Unterhaltungen* (Hermannstadt 1781). Miként czime mutatja, esti felolvasásokra volt szánva, s miként a kiadásból kitünik, azt egy családi körben olvasták is. Hogy idézetekkel nem sokat fáradozik, az még menne; de hogy oly tételeit: mikép a getak, dákok, németek voltak, sat. csak oly könnyeden állítja fel, mint Columbus tojását: az munkája hitelét úgy tönkre tette, hogy az ma nem is kerestetik.

Hol Lebrecht végződik, Szt. Istvántól Erdély különválásáig Haner Jeromos luth. püspöktől, *Das königliche Siebenbürgen* (Erlangen. 1763) czim alatt, már becses kötetet bírnunk ²⁾. Kivétel, minden pártszenvedély nélkül, tulhalmozott idézetekkel. Csak a kár, hogy gazdag ismeretét vázlati előadásban hozta.

Hol Haner végzi, Lebrecht ujban felveszi a történet fonalát, s Erdély nemz. fejlődéseit füzetekben ily czim alatt

¹⁾ Hermannstadt bei Mart. Hochmeister 1790–92.

²⁾ Miért Benigni Kurzot keményen megragadja, Schuller, Archiv I. 1.

irta meg 1790-ben: *Die Fürsten v. Siebenbürgen und die Schicksale des Landes unter ihren Regierung*, s két év alatt tizenkét füzetben kiadá ¹⁾. Ennek is az a szerencsétlensége, hogy a hiányos előadás miatt történeteink sorába fel nem vétetett, valamint írója sem számított történeiszek sorába.

Mondhatni, az ő nyomdokába lépett, a különben sok ismeretekkel gazdag Benigni József, egykori hadi titkár; s mint ki új kenyerét egészen Szebennek köszönheté, *Unterhaltungen aus der Geschichte Siebenbürgens* czim alatt Szebenben, 1840-ben, Erdély történetét apró füzetekben megindítá, s azt kötetekre menőleg folytatá is, mignem halála (1849) félbeszakasztá, s azon örömet sem érte meg, hogy a nemz. fejedelmek korába érhessen, saját partjai felé áradozó előadásával. A történeti valóval épp oly kevésé gondolt, mint példánya, *Lebrecht*; sőt egyetlen idézetnek se látta szükségességét, oly tekintélynek gondolta magát azon közönségnél, melynek mint ír, mulattatására ír füzetait.

Ezen botlásokat helyrehozandó, Schuller K. J. 1840-ben kiadá első kötetét egy munkának, mely írójának babért, közönségének tanulmányt hozott, értjük: *Umrissen und Kritische Studien zur Geschichte v. Siebenbürgen* czimű becses munkáját, melyet 1851-ben egy második kötet követe, melyek a legrégebb időknél kezdődve, II. Endre királylyal végződnek; s ha befejezetnek, mind a mellett, hogy nem organicus egész, a munka egyike lesz e kor legbecsesebb munkáinak. Azonban nem lehet elhallgatni, mikép e becses munkának is meg van azon hátránya, mi a többinek, t. i. hogy írója a magyar nyelvvel s irodalommal ismeretlen lévén, a magyar dolgokkal nem sokat törődik, s így sok részben hiányos ²⁾.

E közben nem lehet a legnagyobb elismeréssel nem adózunk b. Bedeus József († 1858) tárténetmezei munkásságának, ki még eddig minden szász író között a legelfogulatlanabb

¹⁾ Erlangen. Anno 1763. 4. r.

²⁾ L. Felette gr. Kemény bírálatát. *Magazin für Geschichte Siebenbürgens v. Ant. Kurz. Kronstadt I. B. III. Heft.* hogy magyarul nem tud, s magyar kútfőket nem használhata, bevallja *Umrissen II. 65. l.*

szempontból nézte Erdély közös történelmét. Egyéb dolgozata koronája *Históriai Atlasza*, mely *Histor. geneal. geographischer Atlas... des Ungrischen Reiches...* Hermannstadt 1855–51. czimmel jelent meg, s táblázataival mellett, rövidben pártszenvédeley nélküli vázlatokat hozott.

Magyar nyelven, fájdalom, mit sem mutathatunk fel, mint ar.-rákosi Székely Sándor kézi-könyvét (Kolozsv. 1842), melynek legerősebb oldala a kétségbe nem hozható jó szándék.

Az általános történetet tárgyzó dolgozatok mellett, nem szabad érintetlen hagynunk egy sereg német történeti dolgozatot, melyek Erdély egyes nemzetei külön történetét tárgyalják. Ilyet a magyar és székely nem bír. Ez mondhatni a szász nemzet kedvencz mezeje, melyet Schlözer, göttingai tanár 1796-ban kiadott munkájával nyitja meg, szánandó ellenszenvvel a magyar iránt ¹⁾.

E tér legújabb jelensége *Teutsch G.D. Geschichte der Siebenb. Sachsen f. d. Volk* (Kronstadt 1852–53) czimű munkája, mely Schlözer kihágásai mellé, még Eder Observációiból is szemelt, mit egy társ nemzettől, mi magyarok, nem vártunk volna.

Az oláhok is felléptek az újabb időben e térre. Lauriani és Pap Sándortól szintén bírják nemzetök történetét, természetesen, amazok modorában.

Viszszagondolva annyi kútfőre, s a társnemzetek annyi gondosságára, fájlalnunk kell, hogy Erdély történelme magyar nyelven megírását a nálunknál szerencsésebb kor reánk hagyá.

Magyarhon történetét sok tehetséges hazánkfia megírta már, ideje, hogy Magyarhon e keletibb, melegebb, ábrándosabb szivkamarája fejlődését is tüzetes tárgyalás alá vegyük; mert e nélkül Magyarhon s illetőleg a birodalom közös története, főleg a válságos pontokon, sok helyt érthetetlen maradt.

1) Sieb. Quartalschrift VII. 70. l.